

Людмила Рябініна

Кандидат економічних наук,
доцент кафедри банківської
справи Одеського державного
економічного університету

Точка зору/

Дискусійні питання щодо форм сучасних грошей

Продовжуючи тематику, розпочату в статтях “Проблеми розвитку теорії сучасних грошей” та “До проблем розвитку теорії сучасних грошей”, опублікованих відповідно у № 1 та № 7 “Вісника НБУ” за 2008 рік, авторка у цьому випуску журналу основну увагу приділяє їх сучасним формам. Зроблені у статті висновки мають полемічний характер. Запрошуємо до дискусії науковців, які бажать висловити свою точку зору на порушені теоретичні проблеми.

Між економікою, державою та правом існує тісний взаємозв'язок і взаємозалежність. Якщо економіка – базис держави, а держава і право – її надбудова, то зрозуміло, що економічна теорія повинна бути основою державного законодавства. Інакше серйозні помилки в регулюванні грошової маси і відповідно економіки країни базуватимуться на суб'єктивних поглядах однієї особи або групи осіб, що перебувають у вищих ешелонах влади і на загальнонаціональному рівні можуть приймати ті чи інші закони. А коли законодавство країни суперечить базису держави – економічній теорії, то воно гальмує розвиток економіки країни. Водночас недостатня економічна грамотність чималої кількості провідних вітчизняних юристів та законодавців у сфері теорії фундаментальної політичної економії (в тому числі й теорії грошей) та її термінології зумовлює невизначеність цілої низки економічних категорій у правовому полі, що спричиняє хибне уявлення про фундаментальні поняття. Наприклад, ототожнення позички з кредитом, цінних паперів – з грошима, грошей – з речами, банкнот повноцінних грошей – із сучасними грошовими білетами... Це, у свою чергу, викликає багато непорозумінь і дискусій навколо сутності зазначених вище понять. Відсутність

економічної експертизи законів зумовлює прийняття законодавцями економічно безграмотних правил щодо існування та функціонування сучасних грошей без власної вартості (їх сутності, функцій та форм).

Зрозуміло, що сучасні гроші суттєво відрізняються від повноцінних (за Марксом), тобто золотих, а також від їх знаків – банкнот [11, с. 27]. По-перше, сучасні гроші не мають власної вартості і, по-друге, не є товаром. Вони, як і банкноти, є зобов'язанням того банку, який їх емітував (центральний банк) чи створив (комерційні банки). Однак за своєю формою сучасні гроші не відрізняються від знаків золотих грошей – банкнот, тобто так само існують у готівковій та безготівковій формах.

ПОГЛЯДИ ФАХІВЦІВ НА ФОРМИ СУЧАСНИХ ГРОШЕЙ

Сьогодні немає єдності в поглядах пострадянських економістів на форми сучасних грошей, а тому проявляються значні розбіжності відносно кількості форм грошей та щодо використання термінології, яка почасти не стосується як форм грошей, так і самих грошей. Наприклад, нині різними авторами серед форм грошей розглядаються: повноцінні й неповноцінні [3, с. 19], центральні й приватні [7, с. 5], ліквідні й

кредитні [3, с. 27; 6, с. 44], банківські й депозитні [3, с. 25 і 29], електронні [3, с. 30; 4, с. 36; 9, с. 70, 78-79; 14, с. 51], фінансові [2, с. 69, 89, 170-171; 10, с. 150], функціональні форми грошей [1, с. 80], а також гроші, що трактуються цивільним кодексом Російської Федерації як речі.

Слід погодитися з доктором економічних наук, професором М.І.Савлуком, який вважає, що до повноцінних грошей належать золоті та срібні монети, тобто гроші, які, за словами вченого, “...мали внутрішню реальну вартість, адекватну вартості <...> того матеріалу, з якого гроші були виготовлені...” [3, с. 19]. Але повноцінність чи неповноцінність монет – це не їх форма (зовнішній вигляд), а властивість (за якою номінальна вартість монет із дорогоцінних металів значно більша за їх власну вартість). До того ж і золоті, і срібні монети – це насамперед готівкова форма грошей. Однак неповноцінними грошима навряд чи можна вважати ті, які “...здобувають свою вартість винятково в обігу. При цьому вона може істотно відхилитися від вартості того матеріалу, з якого вони виготовлені (банкноти, білонні монети, депозитні й електронні гроші). У наш час усі країни світу користуються лише неповноцінними грошима” [3, с. 19, курсив Л.Р.]. Із цим важко погодитися, по-перше, тому,

що сучасні кредитні гроші з моменту їх введення в обіг здобувають *не вартість, а цінність* (стосовно вартості, то вона до моменту введення грошей в обіг дорівнює вартості лише шматочка поліграфічно обробленого паперу). По-друге, сьогодні немає банкнот як повноправних представників золота (повноцінних грошей). В обігу перебувають не банкноти, а грошові білети, які якісно відрізняються від банкнот, оскільки останні були пов'язані із золотом. По-третє, депозитні (у тому числі й так звані “електронні”¹ гроші) не мають матеріалу в речовинній формі “з якого вони виготовлені”, тому що депозитні гроші існують лише у вигляді записів на рахунках у банках. І навіть у тих випадках, коли через банкомат видається готівка за допомогою пластикової картки, то передусім здійснюються записи на особистому “картковому” рахунку, що підтверджує тісний взаємозв'язок готівкової та безготівкової форм грошей.

Водночас важко погодитись, що грошові білети сучасних кредитних грошей є неповноцінними грошима, які однак загально визнані людьми і законодавчо введені в обіг відповідних країн як національні гроші.

Доречно зазначити, що до повноцінних грошей належали саме монети (золоті та срібні), номінальна вартість яких відповідала вартості дорогоцінного металу, який містила та чи інша монета, і вартості її виготовлення (карбування). А до неповноцінних — монети, номінальна вартість яких перевищувала їх власну вартість, тобто вартість дорогоцінного металу монети та вартість карбування.

Неповноцінні монети виникали або через зношувальність у процесі обігу, або внаслідок свідомого їх псування державою чи злодіями.

Яскравим прикладом неповноцінних грошей були мідні монети, які карбувалися за царя Олексія Михайловича Романова і мали номінальну вартість срібних монет. При цьому з пуда міді, що коштував 5 рублів сріблом, карбувалося мідних монет на 312 рублів сріблом [12, с. 447].

Ясна річ, таке псування монет дер-

жавою, як зазначав доктор економічних наук, професор В.В.Іконников [5, с. 7], призвело до того, що срібні монети взагалі зникли з обігу, а селяни й купці припинили торгівлю. Господарство занепало. Зрештою, все закінчилося “мідним бунтом” (1662 р.), після якого мідні гроші з номінальною вартістю срібних монет були викуплені державою за ринковою ціною міді.

Важко погодитися і з тим, що готівкову форму сучасних грошей, які існують у вигляді грошових білетів (і навіть монет із недорогоцінних металів) слід узагалі розглядати як неповноцінні гроші. Це суперечить їх сутності, за якою сучасні гроші, по-перше, не мають зв'язку із золотом, а по-друге, вони загально визнані суспільством і введені в обіг на законних підставах. Не випадково академік НАН України, доктор економічних наук, професор А.А.Чухно зауважив, що “не можна трактувати сучасні паперові гроші як неповноцінні, тому що це не відповідає дійсності” [13, с. 8].

Заслуговує на увагу і питання про правомірність використання для сучасних грошей терміна “фінансові гроші” як окремої їх форми.

Зокрема, А.Ю.Грибов пише, що серед форм грошей є і фінансові гроші, до яких належать фондові цінності, що обмежено виконують функції грошей [2, с. 69].

Сьогодні важко погодитися з А.Ю.Грибовим як щодо фінансової форми грошей, так і щодо виконання ними функції міри вартості [2, с. 170] (а не функції вираження товарних цін [11, с. 29]). Адже сучасні гроші не мають власної вартості і, відповідно, їм нема чим вимірювати вартість товарів та послуг. Саме тому в купівлі-продажу за допомогою сучасних грошей відсутній еквівалентний (за власною вартістю грошей) товарообмін.

Викликає сумнів також думка А.Ю.Грибова про те, що грошима є державні та комерційні цінні папери, наприклад, векселі, облігації тощо [2, с. 171]. Комерційні цінні папери (скажімо, векселі) не є загально визнаними суспільством грошима. Вони випускаються окремими векселедавцями одноразово і на конкретний строк, сфера їх дії обмежена. Такі цінні папери, як правило, іменні і їх не можна передавати з рук до рук без індосаменту. Натомість грошові білети та білонні монети загально визнані суспільством, сфера їх

дії необмежена, вони не мають строку своєї дії і не потребують ніяких надписів для передачі в інші руки. Стосовно ж державних цінних паперів, наприклад, облігацій, то сфера їх використання теж обмежена, вони, як правило, не стають посередниками в товарообміні. Крім того (і це найголовніше), будь-які цінні папери (державні чи комерційні) не виконують таку функцію сучасних грошей, як вираження товарних цін. З огляду на це державні та комерційні цінні папери не можна вважати сучасними формами грошей.

На відміну від А.Ю.Грибова, професор М.А.Портной, розглядаючи фінансові гроші як форму сучасних грошей, пише, що “...звичайні акції — це вид фінансових грошей, призначених для вираження цінності бізнесу як товару. Ці гроші виконують функцію міри вартості і є засобом заощадження...” [10, с. 150, курсив М.П.].

Однак якщо гроші є насамперед посередниками в товарообміні, то акції (чи будь-які фондові цінні папери) не є посередниками в товарообміні і, відповідно, не можуть виконувати функцію грошей як засобу обігу. Лише це вже не дає змоги вважати акції грошима. Крім того, навіряд чи можна розглядати фондові цінні папери, у тому числі акції, і як гроші (як би їх не назвали, хоч і “фінансовими”), призначені “для вираження цінності бізнесу як товару”. Пояснюється це тим, що фондові цінні папери є фіктивним капіталом (титолом власності), величина якого не залежить від обсягів матеріального виробництва. Через це акції не можуть бути ні масштабом цін (або цінності бізнесу), ні мірою його вартості. Отже, мусимо визнати, що акції не є грошима взагалі.

І нарешті, варто розглянути погляд доктора економічних наук, професора А.С.Гальчинського на функціональні форми грошей. Для їх класифікації він застосував агрегатний метод, в основу якого покладено рівень ліквідності кожної функціональної форми грошей. Зокрема А.С.Гальчинський зазначає, що функціональні форми грошей — це похідні від грошових функцій, їх логічне продовження. “Які критерії використовує економічна наука і практика при розгляді питання класифікації існуючих функціональних форм грошей? — запитує автор і відповідає: — В економічній літературі, підручниках з теорії грошей, а також у дер-

¹ “Електронні гроші” за своєю сутністю є зобов'язанням комерційного банку чи небанківської платіжної системи, яка емітує пластикові картки, повернути борг, що обліковується на особистому “картковому” рахунку у вигляді запису конкретної суми номінальних грошей, які їх власник помістив на відповідний рахунок. Інакше кажучи, “електронні гроші” — це не самостійна форма грошей, а депозитна чи безготівкова їх форма (доти, доки вони обліковуються на особистому “картковому” рахунку).

жавній статистиці країн Заходу протягом тривалого проміжку часу широко використовується агрегатний метод класифікації функціональних форм грошей, в основу якого покладено ступінь ліквідності кожної з них” [1, с. 81].

За такого підходу до форм грошей виходить, що грошові агрегати – це, по-перше, показники і вимірники грошової маси, а не певні форми грошей. До того ж у кожній грошовий агрегат, за винятком M0, входять і готівкова, і безготівкова форми грошей. По-друге, розглядаючи форми грошей (як зовнішній прояв їх сутності) з погляду їх ліквідності, ми маємо справу з формами грошей, зумовленими функціональним характером їх *емітента*, тобто з готівковою і безготівковою формами грошей. При цьому абсолютною ліквідністю володіє готівка, яку емітує центральний банк країни, а депозитні гроші як безготівкова їх форма мають різний ступінь ліквідності, обмеженої, на відміну від готівки, характером взаємовідносин між комерційним банком, що прийняв внесок, і його власником та, відповідно, зумовлених видом рахунку, на який зараховані гроші. У цьому зв'язку розбіжностей у критеріальних підходах до форм грошей, зумовлених функціональним характером емітента, який емітував ту або іншу форму грошей і, відповідно, рівнем їх ліквідності не спостерігається. Однак якщо використовувати агрегатний метод у підходах до визначення форм грошей, то варто визнати, що кожний грошовий агрегат (M1, M2, M3, M4) послідовно охоплює дедалі більшу масу грошей і послідовно враховує, крім готівкової форми грошей (агрегату M0) і безготівкову їх форму у вигляді депозитів, рівень ліквідності яких невинно знижується, що відповідно знижує рівень ліквідності кожного наступного грошового агрегату.

Навряд чи економічно обґрунтовано розглядати грошові агрегати як самостійні *функціональні* форми грошей. Тим більше, що “...портфельний підхід розглядає індивіда в момент, коли він володіє певним фондом багатства і ухвалює рішення щодо активів, у яких збирається зберігати це багатство (майно) протягом певного строку” [1, с. 82]. За такого підходу до форм грошей їх форми визначаються суб’єктивними рішеннями індивідів (про те, в якому вигляді зберігати окремі частки *акти-*

вів у своїх портфелях багатства, що суперечить об’єктивній сутності форм грошей), а не об’єктивною сутністю самих форм грошей. Крім того, у цьому випадку йдеться про функціональні форми *активів*, а не про функціональні форми *грошей*, бо гроші є лише одним із багатьох видів активів. Водночас не можна легковажити й тим, що в процесі розміщення готівки (як активу в портфелі багатства індивідів) на рахунках у комерційних банках усі ці активи незалежно від виду рахунку, на якому вони перебувають, перетворюються на депозитні гроші, які мають *безготівкову форму*.

Викладене вище дає підстави зробити висновок про те, що розгляд функціональних форм грошей із застосуванням агрегатного методу їх класифікації не відповідає поняттю “форма” грошей – як зовнішньому прояву їх *сутності*.

Форма будь-якого предмета залежить від того, чим визначається спосіб його існування. Зрозуміло, що форма предмета залежить від того, що і як зв’язує елементи його сутності в єдине ціле, надаючи йому визначеної форми, і без чого саме існування предмета стає неможливим. Інакше кажучи, під формою предмета розуміють насамперед зовнішній прояв його сутності.

ФОРМИ ПОВНОЦІННИХ (ЗОЛОТИХ) ГРОШЕЙ ТА ЇХ ЗНАКІВ – БАНКНОТ

Форми повноцінних (золотих) грошей і їх знаків неоднакові, оскільки неоднакові способи їх існування та внутрішня організація сутності і, відповідно, зовнішній прояв.

Сутність повноцінних грошей визначена К.Марксом, який розглядав золото як гроші. Відповідно сутність повноцінних грошей (золота) відображає спосіб їх існування у вигляді специфічного еквівалентного товару. При цьому, зазначав К.Маркс, первісною формою повноцінних грошей були злитки дорогоцінних металів і, відповідно, в обігу перебували одноіменні шматки металу. З освоєнням карбування монет (що, як і встановлення масштабу цін, у подальшому також перебрала в свої руки держава) одноіменні шматки золота перетворюються на монети. При цьому монетна форма грошей виникає з їх функції як засобу обігу. “Отже, – писав К.Маркс, – золота

монета і золото в злитках розрізняються між собою лише за зовнішністю”, тобто за формою [8, с. 131].

Із цього випливає, що повноцінні (золоті) гроші мали дві форми – золотих злитків і золотих монет. Останні використовувалися в середині країн і мали в основному національне (внутрішнє) значення; злитки застосовувалися в міжнародних розрахунках і тому мали світове (зовнішнє) значення. Зрозуміло, золоті монети різних країн мали різну масу² (масштаб цін) як найважливіший атрибут їх сутності, який, власне, і визначав поняття “грошова одиниця”. Крім того, золоті монети різних країн відрізнялися дизайном, назвами тощо. “...У тих різних національних мундирах, які носять на собі золото і срібло як монети і які вони знову знімають, з’являючись на світовому ринку у вигляді злитків, виявляється поділ між внутрішньою або національною сферою товарного обігу й загальною сферою світового ринку” [8, с. 131].

З розвитком кредиту поряд із золотими й срібними монетами та злитками дорогоцінних металів в обігу з’являються і знаки грошей (знаки золота) – банкноти, які на перших порах вільно обмінювалися на золото (золотомонетний стандарт³). Але після світової економічної кризи 1929–1933 рр. золотий стандарт (як золотомонетний, так і золотозлитковий) припинив своє існування у переважній більшості країн, у зв’язку з чим золоті монети вийшли з обігу. В ньому залишилися лише банкноти – нерозмінні на золото або розмінні зі значними обмеженнями (обмін на злитки лише великих сум

² Англійський фунт стерлінгів (соверен) на початку XIX ст. (1816 р.) мав масу 7.322382 г чистого золота. Практично через 100 років, тобто в період Першої світової війни (1914 р.), його обмін було призупинено. В 1931 р. скасовано золотомонетний і золотозлитковий стандарти, у зв’язку із чим у Великобританії банкноти стали нерозмінними на метал; долар США у період біметалізму мав золотий вміст 1.60377 г чистого золота, або 24.057 г чистого срібла. Із введенням у США золотого стандарту долар мав 1.50463 г чистого золота. Світова економічна криза 1929–1933 рр. змусила США відмовитися від золотомонетного стандарту. У Росії з 1755 р. періодично карбувалася золота монета “імперіал”, маса якої становила 11.61 г. З 1897 р. вага імперіала дорівнювала 7.74230 г чистого золота.

³ Золотий стандарт мав три форми: золотомонетну, золотозлиткову і золотодевізну. Золотомонетний стандарт був різновидом металевого типу грошової системи із вільним карбуванням монет за умови встановленого законом фіксованого золотого вмісту грошової одиниці, що сприяло припливу золота в грошову систему країни. Знаки грошей – банкноти – вільно обмінювалися на метал за їх номіналом. Однак із введенням в обіг банкнот грошова система набула відтінку банкнотного типу грошової системи з розмінними на метал банкнотами.

банкнот чи тільки між центральними банками країн). Після Другої світової війни золотозлитковий стандарт припинив своє існування. Внаслідок світової економічної кризи 1974–1975 рр. практично⁴ перестав діяти і золотодевізний стандарт, а після квітня 1978 року припинило своє існування і саме золото як гроші.

Розвиток кредитних відносин нерозривно пов'язаний із розвитком банків і банківської системи. Беручи на зберігання золоті монети і їх знаки (банкноти), банки почали вести рахунки своїх клієнтів (як депозитні, так і поточні) й надавати позички. Відкриття і ведення рахунків клієнтів означало, що банки брали зобов'язання перед клієнтами щодо повернення їм їхніх вкладів. Відповідно у грошовому обігу поряд з готівковими золотими монетами й знаками грошей – банкнотами виникли й кошти, які перебувають у безготівковій формі у вигляді записів на рахунках у банках.

Банкноти (за золотомонетного і частково – золотозлиткового стандарту) були по суті зобов'язанням емітента обміняти їх на золото. Гроші ж у вигляді записів на рахунках у банках після скасування золотомонетного стандарту стали зобов'язаннями банків повернути гроші їх власникам (чи то у вигляді готівкових банкнот, чи у формі перерахування їх на будь-який рахунок, зазначений власником грошей).

Звідси можна зробити висновок, що банкноти як знаки грошей мали готівкову і безготівкову форми⁵. Такий підхід до розгляду форм знаків повноцінних грошей – банкнот – зближує з ними сучасні кредитні гроші-нетовар [11, с. 27], які також мають готівкову і безготівкову форми.

ЗАЛЕЖНІСТЬ ФОРМ СУЧАСНИХ ГРОШЕЙ ВІД ЇХ ЕМІТЕНТІВ

Сучасні кредитні гроші, так само як і банкноти (їх нині немає), є борговими зобов'язаннями банків, які емітують (центральний банк) чи створюють (комерційні банки) гроші.

⁴ У цілій низці країн так званого соціалістичного табору, передусім у СРСР, після офіційного проголошення у світі демонетизації золота золотодевізний стандарт продовжував діяти. Радянський рубль (карбованець) аж до розпаду Союзу де-юре мав золотий вміст на рівні 0,987412 г чистого золота.

⁵ Необхідно зауважити, що за критерієм конвертації банкнот у метал слід розглядати і розмінні та нерозмінні на золото банкноти, оскільки форма готівки у банкнотах була однаковою як у розмінних, так і в нерозмінних на метал банкнот.

Зовнішній прояв сутності грошей прямо пов'язаний з тим, хто здійснює грошову емісію, тобто хто випускає чи створює гроші – центральним або комерційним банками. Тому багато авторів справедливо розрізняє форми грошей *залежно від їх емітента*. Наприклад, доктор економічних наук, професор Л.М.Красавіна вважає, що "...розрізняються центральні гроші, що випускаються центральним банком, і приватні, які емітуються комерційними банками..." [7, с. 5].

Доктор економічних наук, професор А.М.Косой зазначає, що центральний банк випускає ліквідну форму грошей, тобто готівку, а "...поряд з ліквідними грошима в обігу перебувають *емітовані комерційними банками кредитні гроші*. <...> Кредитні гроші функціонують у формах депозитних грошей⁶ у комерційних банках" [6, с. 44, **курсив А.К.**].

Центральні банки всіх країн світу емітують гроші як свої боргові зобов'язання у формі *готівкових* грошових білетів і монет із недорогоцінних металів, які мають певні зразки і номінальну вартість.

Комерційні банки створюють гроші як свої боргові зобов'язання (у процесі кредитування клієнтів із зарахуванням позичок на поточні рахунки клієнтів) у вигляді записів на рахунках у банках, поза зразками і номіналами грошових білетів і монет, тобто в безготівковій формі. Синонімом безготівкової форми грошей правомірно використовувати термін "депозитні гроші" (депозити), що існують у вигляді записів на будь-яких рахунках клієнтів у комерційних банках. Використання терміна "платіжні засоби" стосовно безготівкової форми грошей, зауважує доктор економічних наук, професор Г.А.Шварц, "...не зовсім коректне, оскільки до складу внесків входять і кошти, які є грошовими заощадженнями. <...> Тому щодо коштів безготівкового обігу як однієї з форм кредитного обігу доцільніше застосувати термін "вклади" (депозити), що означає і форму зберігання, і *економічну природу коштів, які перебувають у банку*" [15, с. 20, **курсив Л.Р.**].

ВИСНОВОК

Отже, сучасні кредитні гроші мають лише дві форми: готівкову та безготівкову (депозитну).

⁶ Тобто безготівкових. Слід зазначити, що до кредитних грошей належать і готівкові гроші, наприклад, усі види банкнот і грошові білети й монети сучасних грошей.

Готівкову форму грошей (грошові білети і монети з недорогоцінних металів) емітує центральний банк, вона має на території країни необмежену купівельну і платіжну силу (повністю ліквідна) й здійснює свій рух поза банками та незалежно від них.

Безготівкові гроші у вигляді записів на рахунках створюють комерційні банківські установи в процесі кредитування своїх позичальників. Ці кошти мають обмежену силу платіжних засобів і здійснюють рух, який регулюється кредитними відносинами між відповідними комерційними банками та розпорядниками (власниками) рахунків.

Література

1. Гальчинський А. – *Теорія грошей*. – К.: Основи, 1998. – 415 с.
2. Грибов А.Ю. – *Деньги и ценные бумаги: сущность и правовой режим*. – М.: РИОР, 2006. – 189 с.
3. *Гроші та кредит / За ред. Савлука М.І.* – К.: КНЕУ, 2006. – 742 с.
4. *Гроші та кредит / За ред. Івасіва Б.С.* – Тернопіль: Карт-бланш, 2000. – 510 с.
5. *Денежное обращение и кредит в СССР / Под рук. Иконникова В.В.* – М.: Госфиниздат, 1939. – 332 с.
6. Косой А.М. – *Современные деньги // Деньги и кредит*. – 2002. – № 6. – С. 42–46.
7. Красавина Л.Н. – *Проблемы денег в экономической науке // Деньги и кредит*. – 2001. – № 10. – С. 3–6.
8. Маркс К. – *Капитал*. – Т. 1. – М.: Госполитиздат, 1949.
9. *Общая теория денег и кредита / Под ред. Жукова Е.Ф.* – М.: "Банки и биржи" ЮНИТИ, 1995. – 304 с.
10. Портной М.А. – *Деньги: их виды и функции*. – М.: Анкил, 1998. – 168 с.
11. Рябініна Л. – *Проблеми розвитку теорії сучасних грошей // Вісник Національного банку України*. – 2008. – № 1. – С. 26–31.
12. *Финансово-кредитный словарь*. – Т. II. – М.: Финансы и статистика, 1986.
13. Чухно А.А. – *Природа сучасних грошей, кредиту і грошово-кредитної політики // Фінанси України*. – 2007. – № 1. – С. 7–9.
14. Шамраев А.В. *Денежная составляющая платежной системы: правовой и экономический подходы // Деньги и кредит*. – 2000. – № 4. – С. 49–53.
15. Шварц Г. *Безналичный оборот и кредит в СССР*. – М.: Госфиниздат, 1963. – 111 с.